

Zmiany znaczeniowe wybranych czasowników mówienia zanikających w dobie nowopolskiej

Semantic changes of selected verbs of speech disappearing in the new Polish period

Ewelina Kwapien

Wydział Polonistyki, Uniwersytet Warszawski,
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa, Polska
e-mail: e.m.kwapien@uw.edu.pl

Abstrakt

Artykuł dotyczy zmian znaczeniowych wybranych czasowników mówienia, określonych w źródłach leksykograficznych jako nacechowane chronologicznie dawnością. Podstawę badawczą stanowią wyekscerpowane na podstawie *Słownika języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, PAN, Warszawa 1958–1969 (reprint) czasowniki z kwalifikatorami *dawne*, *przestarzałe*, *wychodzące z użycia*. Analizie leksykograficznej zostało poddanych 25 jednostek leksykalnych uznanych za czasowniki mówienia, które oprócz kwalifikatorów chronologicznych miały także inne kwalifikatory wskazujące na jakieś ograniczenia związane z ich użyciem (np. *gwarowe*, *potoczne*, *żartobliwe* itp.). Informacje leksykograficzne potwierdzają istnienie różnorodnych procesów związanych z kształtowaniem się nowych i zanikaniem już niepotrzebnych znaczeń.

Słowa kluczowe: czasowniki mówienia; zmiany znaczeniowe; doba nowopolska.

Abstract

The paper presents semantic changes to verbs of speech. These verbs are identified as obsolete in the lexicographical sources. The material was collected from *Słownik języka polskiego*, ed. W. Doroszewski, vol. 1–11, PAN, Warszawa 1958–1969 (reprint) and contains verbs qualified as: *archaic*, *obsolete* and *getting out of use*. 25 lexical units considered verbs of speech were analysed. These units have chronological and other qualifiers (e.g. *dialectal*, *colloquial*, *humorous*). Lexicographic data confirms the presence of various processes associated with the emergence of new and disappearance of unwanted meanings.

Keywords: verbs of speech; semantic changes; the new Polish period.

Celem artykułu jest przyjrzenie się zmianom znaczeniowym wybranych czasowników mówienia zanikających w dobie nowopolskiej. Podstawę badawczą artykułu stanowią czasowniki wybrane z SJPD, oznaczone kwalifikatorami *dawne*, *przestarzałe*, *wychodzące z użycia*; sygnalizującymi, że są to jednostki leksykalne¹ wychodzące

¹ Przez jednostkę leksykalną rozumiem każdą jednostkę samodzielną semantycznie, czyli w tym wypadku każde ze znaczeń danego czasownika.

z użycia w dobie nowopolskiej. Na tym etapie pracy dokonano ekscerpcji z tomów obejmujących litery A–N, uzyskując 1595 jednostek leksykalnych. Spośród nich przedmiotem artykułu stały się czasowniki mówienia.

Wszystkich czasowników mówienia, opatrzonych kwalifikatorami chronologicznymi wskazującymi na regres, w obrębie czasownikowych jednostek leksykalnych od A do N jest 234. Przedmiotem artykułu stało się 25 jednostek, opatrzonych dodatkowymi kwalifikatorami (*rzad.*, *przen.*, *przen. rzad.*, *pot.*, *żart.*, *dziś żart.*, *książk.*, *dziś książk.*, *dziś podn. a. żart.*, *gw.*, *dziś gw.*, *reg.*, *dziś reg.*, *reg. wsch.*). Pozwala to przyjrzeć się uważniej zmianom znaczeniowym, które ich dotyczyły w dobie nowopolskiej. Analiza leksykograficzna odwołuje się tylko do źródeł obejmujących słownictwo doby nowopolskiej. Jako reprezentatywne wybrane zostały następujące źródła: SL, SWil, SW, SJPD oraz – aby uzyskać szerszą perspektywę – USJP.

Wśród czasowników wychodzących z użycia w dobie nowopolskiej zauważyć można jednostki leksykalne odnoszące się do wszelkich sfer rzeczywistości. *Verba dicendi* wydają się jednym z najbardziej interesujących, choć jednocześnie skomplikowanych, podzbiorów wyodrębniających się w materiale.

Czasowniki z tej grupy skupiały wielokrotnie zainteresowanie badaczy i to w bardzo różnorodnych ujęciach zarówno w odniesieniu do dawnej (np. Kleszczowa 1989, Kierkowicz 2011), jak i do współczesnej polszczyzny (np. Kozarzewska 1990, Chojak 2006, Stępień 2009). Czasowniki z doby nowopolskiej nie zostały jednak w ten sposób opracowane, w szczególności zaś czasowniki w tym okresie zanikające. Częściowo (jedynie w niewielkim zakresie) są one obecne w opracowaniu Krystyny Kleszczowej (1989), ponieważ uwzględniła ona również materiał z SWil oraz SW.

Kryteria doboru materiału leksykalnego zostały przyjęte za opracowaniem Krystyny Kleszczowej (1989: 19), jednak mimo wyraźnie wytyczonej ścieżki, podjęcie decyzji o włączeniu jednostki leksykalnej do grupy czasowników mówienia nie zawsze było łatwe, przede wszystkim ze względu na fakt, że niekiedy definicje słownikowe nie były jednoznaczne, ale także ze względu na czasami zbyt ubogą ilustrację tekstową analizowanych jednostek w słowniku SJPD. Oczywiście można byłoby prowadzić dalsze poszukiwania źródłowe w tej kwestii, wydaje się jednak, że byłyby one niewspółmierne do efektów, w każdym bowiem wypadku znalazłyby się jednostki w jakiś sposób wątpliwe i znajdujące się na pograniczu. Dzieje się tak między innymi dlatego, że „Czasownik uzyskuje zdolność opisywania mówienia dopiero wtedy, kiedy wejdzie w odpowiedni układ semantyczno-składniowy” (Kleszczowa 1989: 19). Krystyna Kleszczowa stwierdza, że „o uznaniu zdania za opisujące werbalną komunikację decyduje przede wszystkim forma i semantyczna jakość argumentów, a nie sam czasownik. Nawet tradycyjnie uznawane za *verba dicendi* czasowniki, osadzone w innym schemacie składniowym, tracą zdolność referowania aktu mowy” (Kleszczowa 1989: 19).

Wątpliwości klasyfikacyjne dotyczą dwojakich sytuacji: po pierwsze – gdy typowe czasowniki mówienia w użytym kontekście przestają się odnosić do czyn-

ności mówienia, po drugie – gdy czasowniki o prymarnych znaczeniach niezwiązanych z mówieniem, w określonym kontekście odnoszą się do aktu komunikacji; w niektórych sytuacjach możliwe jest bowiem oddziaływanie za pomocą komunikatów werbalnych lub za pomocą innych form komunikacji: np. mimiką, gestem. Np. znaczenie czasownika *dekurażować* zostało sformułowane jako ‘odbierać komuś odwagę, energię; zniechęcać, zrażać kogoś’. Ten cel można osiągnąć zarówno poprzez komunikaty mówione, jak i poprzez inne działania, np. zachowanie się w określonej sytuacji, machnięcie ręką, skrzywienie się.

Podczas analizy słownictwa zgromadzonego w źródłach leksykograficznych, istotna jest kwestia kwalifikatorów, odnoszących się bądź do całych artykułów hasłowych, bądź też do pojedynczych tylko znaczeń danego czasownika. W wypadku analizowanego słownictwa kwalifikatory wskazują z jednej strony stopień jego archaiczności, z drugiej zaś informują o zakresie użycia poszczególnych jednostek leksykalnych. Gdyby odnotowano jedynie kwalifikator chronologiczny, należałoby sądzić (oczywiście z zastrzeżeniami co do rozstrzygnięć słownikowych), że mamy do czynienia ze słownictwem ogólnym – standardowym. Zastosowanie dodatkowych kwalifikatorów informuje o tym, że zasięg używanych jednostek leksykalnych był w przeszłości, lub jest obecnie, w jakiś sposób ograniczony. Pod tym kątem została uporządkowana omawiana leksyka. W tabeli 1. przedstawiono jednostki leksykalne określone w SJPD jako *dawne*, przy których nie znalazły się żadne dodatkowe kwalifikatory. Oznacza to, że w odczuciu redaktorów słownika w połowie XX wieku owo słownictwo uznane zostało za najbardziej archaiczne w polszczyźnie i jednocześnie o zasięgu ogólnym. Spośród wszystkich czasowników dawnych lub wychodzących z użycia, wyekscerpowanych z tomów na litery A–N to 122 jednostki leksykalne.

Tabela 1. *Verba dicendi* określone w SJPD jako dawne

Lp.	Forma hasłowa	Znaczenie
1.	adresować się 1	‘zwracać się, udawać się do kogo’
2.	adresować się 2	‘zalecać się’
3.	afektować	‘wypowiadać się, zachowywać się w sposób przesadny, nienaturalny; przesadzać, udawać’
4.	afrontować	‘czynić komuś afront, uchylać, znieważać’
5.	aklamować	‘witać okrzykiem; uznawać, powoływać’
6.	angażować	‘angażować do tańca, zamawiać taniec, zapraszać do tańca’
7.	apostrofować	‘zwracać się do kogoś z wezwaniem; zagadywać kogoś z naciskiem, z odcieniem nagany’
8.	aranżować	‘przewodzić, wodzić rej’
9.	atentować się	‘składać uszanowanie, okazywać szacunek, starać się o czyjeś względy, nadskakiwać’

Lp.	Forma hasłowa	Znaczenie
10.	awanturzyć się	p. awanturować się ‘wszczynać kłótnie, szukać przygód, zaczepek, brać udział w ryzykownych przedsięwzięciach; pędzić życie awanturnicze, niespokojne, hulaszce’
11.	badać się	‘wypytywać, dowiadywać się dochodzić, radzić się’
12.	bałakać	‘mówić od rzeczy, pleść, bajać’
13.	bałamucić	‘mówić od rzeczy, paplać; wikłać, gmatwać, plątać, wicherzyć’
14.	bałuchać	‘krzyczeć, hałasować’
15.	bałwochwalić	‘uwielbiać, czcić jak bożka’
16.	bastować	‘w grze w karty: mówić basta, pasować’
17.	bęknąć	p. bąknąć, bąkać w zn. 1: ‘mówić coś niewyraźnie, niezrozumiale, cicho; mówić coś zdawkowego, mało znaczącego; nieudolnie czytać na głos, mamrotać’; w zn. 2: ‘napomykać o czymś w mowie, wspominać; mówić o czymś nieoficjalnie, po kątach’
18.	blekotać 1	‘mówić gniewnie, łajać kogoś; fukać, gderać, wymyślać’
19.	blekotać 2	‘mówić byle co, bez zastanowienia; pleść, paplać’
20.	bramować	‘obmawiać, szkalować’
21.	burować	‘dawać komuś burę, łajać kogoś, burczeć na kogoś’
22.	buzować II	‘łajać kogoś, gromić’
23.	chelstać się	‘robić szum, szmer, zgielk; szumieć, szemrać, hałasować’
24.	choleryzować	‘gniewać się, złościć się, wymyślać komuś’
25.	ciapać	‘tylko ndk, mówić niewyraźnie, bąkać’
26.	czwanić się	‘przedstawiać samego siebie w przesadnie korzystnym świetle; chełpić się, pysznić się, popisywać się’
27.	dać	‘stawać się zarozumiały, pysznić się, zadzierać nosa’
28.	dedukować	‘wyprowadzać, wywodzić’
29.	deferować	‘przedstawiać, proponować; naznaczać coś’
30.	demonstrować	‘wykazywać, dowodzić, uzasadniać’
31.	deprekować	‘przepraszać w obecności świadków’
32.	despektować	‘czynić komuś despekt; ubliżać, uchybiać’
33.	dokazać	‘dowieść, przekonać, udowodnić, wykazać’
34.	dokładać się - dołożyć się	‘radzić się kogoś, zasięgać czyjegoś zdania’
35.	dopierać II 3	‘nalegać’
36.	dopomagać się	‘domagać się, upominać się’
37.	dowcipować	p. dowcipkować ‘mówić dowcipy, żartować’
38.	dowieść 1	‘świadczyć na kogoś, oskarżyć kogoś’
39.	dowołać	‘dokończyć wołać, przywołać kogoś jeszcze’
40.	dwoić się 2	‘różnić się, nie zgadzać się’

Lp.	Forma hasłowa	Znaczenie
41.	dyskursować	‘prowadzić dyskurs, dyskutować, rozprawiać’
42.	dysputować się	‘rozprawiać, spierać się’
43.	dziać 2	‘z celownikiem: dawać komuś nazwę, imię; nazywać kogoś’
44.	ekskusować	‘tłumaczyć, wybaczać komuś coś, uniewinniać’
45.	ewangelizować	‘opowiadać ewangelię, nauczać ewangelii, szerzyć naukę Jezusa Chrystusa’
46.	faktorować	‘wstawiać się, przemawiać za kims’
47.	felicytować	‘składać życzenia; winszować, gratulować’
48.	fulminować	‘okazywać niezadowolenie, wyrzekać, oburzać się na kogoś lub coś; rzucać gromy, gromić’
49.	futrować II	‘besztać kogoś, łajać, wymyślać komuś’
50.	gabnąć 2	‘zaczepić, napastować, oskarżyć’
51.	gaworzyć	‘gadać ni to ni owo; pleść, paplać’
52.	gdyrać	p. gderać: <i>pot.</i> ‘strofować kogoś w sposób dokuczliwy, bez istotnej potrzeby, z zamiłowania, narzekać stale na coś; zrzędzić, utyskiwać’
53.	gędzić	‘grać na harfie, dudach; brzdąkać, przygrywać, śpiewać’
54.	gorącować się	‘gorączkować się, niecierpliwic się, unosić się, zżymać się’
55.	hajdamaczyć	‘postępować jak hajdamak; awanturować się’
56.	indukować	‘prowadzić, kontynuować coś, np. mowę; popierać, podtrzymywać coś, np. oskarżenie w sądzie’
57.	inkulpować	‘przypisywać komuś winę, oskarżać’
58.	instygować 1	‘inspirować, gorliwie coś doradzać, podjudzać do czegoś’
59.	instygować 2	‘oskarżać, skarżyć przed sądem’
60.	insultować	‘obrzucać obelgami, znieważać’
61.	introdukować się	‘mieszać się, wdawać się, wtrącać się’
62.	iścić 3	‘głosić, twierdzić, zapewniać’
63.	jękać 2	p. jękać (‘mówić coś niewyraźnie, nieskładnie, nie płynnie; bąkać’)
64.	jurzyć	‘pobudzać do gniewu, jątrzyć; waśnić, podburzać’
65.	jurzyć się 1	‘unosić się gniewem, srożyć się’
66.	justyfikować	‘usprawiedliwiać, tłumaczyć’
67.	juszyć się 2	‘złościć się; unosić się gniewem’
68.	kalumniować	‘rzucać kalumnie na kogoś; szkalować, spotwarzać’
69.	kaścić się 1	‘stawiać się, odpowiadać zuchwale’
70.	kazywać	‘często albo od czasu do czasu wygłaszać kazania; miewać kazania’
71.	kierleszować	‘śpiewać litanie, pieśni z powtarzającym się przyśpiewem: kyrie eleison’

Lp.	Forma hasłowa	Znaczenie
72.	klarygować	p. klarować w zn. 2 (<i>pot.</i> ‘wyjaśniać, tłumaczyć’)
73.	kląć 1	‘rzucać klątwę, wyklinać’
74.	kląć 2	‘zaklinać’
75.	klątwić	‘przeklinać kogoś, złorzeczyć komuś’
76.	klimkować	równoznaczne z wyrażeniem: klimkiem rzucać... p. klimek (tu: <i>daw.</i> tylko w wyrażeniach: klimkiem rzucać, bawić się ‘tumanić, zmyślać, mówić wykrętnie, mówić nieprawdę; klimkować’ etymologia <zdr. imię Klemens; od listów papieża Klemensa I („klimków”), które różnowiercy w Polsce w. XVI i XVII uważali za sfałszowane>)
77.	kołować	‘prowadzić obrady, zjeżdżać się na koło; sejmikować’
78.	kondemnować	‘skazywać wyrokiem zaocznym, potępiać’
79.	konfirmować	‘potwierdzać, zatwierdzać, uznawać’
80.	konkludować 2	‘omawiać’
81.	konsolować	‘pocieszać’
82.	kontestować	‘zaprzeczać czemuś, kwestionować coś, podawać w wątpliwość’
83.	konwinkować	‘dowodzić, przekonywać’
84.	konwokować	‘zwoływać, zbierać’
85.	kpać	‘krzyczeć na kogoś, łąjać, wymyślać (od kpów)’
86.	krzeczec	‘wydawać skrzypiący, skrzeczący głos’
87.	łąjać 2	‘urągać czemuś, narzekać na coś, przeklinać coś’
88.	majaczyć 2	‘mamić, zwodzić, mówić niejasno, wykrętnie, mydlić komuś oczy; wykręcać się od czegoś obietnicami, ociągać się, zwlekać’
89.	manifestować 1	‘wnosić protest; protestować; składać manifest do władz sądowych’
90.	manifestować się 1	p. manifestować w zn. 2 ‘wnosić protest; protestować; składać manifest do władz sądowych’
91.	manifestować się 2	‘opowiadać się za kimś, za czymś, ujmować się za kimś, upominać się o coś’
92.	markotać 1	p. mamrotać (zn. 1) ‘mówić półgłosem, niewyraźnie, niezrozumiale; mruzczyć pod nosem’
93.	matać 2	p. mataczyć ‘posługiwać się matactwami, robić intrygi; wicherzyć, oszukiwać, kręcić’
94.	mędrować	p. mądrować: tu: <i>rząd.</i> p. mędrkować: ‘udawać mądrego; popisywać się wątpliwą mądrością; mądrzyć się, wymądrzać się’
95.	mikać	‘ryczeć (o bydle); ryczeć jak bydlę’
96.	milić się	‘starać się komuś przypodobać; przymilać się’
97.	modlić	‘prosić w modlitwie; błagać’
98.	modlić się	‘prosić, upraszać, dopraszać się’
99.	modyfikować	‘łagodzić, powściągać’
100.	mościć	p. II mościć: ‘tytułować miłościwym panem, mości panem, mościem’

Lp.	Forma hasłowa	Znaczenie
101.	musić	‘wywierać na kogoś nacisk, stosować przymus; zmuszać, przymuszać’
102.	nadarzyć się	‘strona zwrotna czas. nadarzyć: zaproponować, nastęczyć siebie’
103.	nadgłosić	‘zgłosić się’
104.	nadstawiać się 4	‘pyszczyć się, popisywać się czymś, np. strojem’
105.	nadstawiać się 5	‘przeciwstawiać się’
106.	nadsunąć	‘podać coś komuś (np. myśl, projekt); nastęczyć, nasunąć’
107.	nafortować	‘wywrzeć wpływ na kogoś, zmusić do czegoś; podjudzić, podbehtać’
108.	nagabać	p. nagabywać (‘zwracać się do kogoś z żądaniem lub prośbą o coś; zaczepiać, napastować, niepokoić kogoś /tu: nagabywać – nagabnąć/’)
109.	nagadnąć	‘zagadnąć, zapytać’
110.	nagędzić	‘dużo, długo gędzić’
111.	naigrawać	p. naigrawać się (‘odnosić się do kogoś, czegoś z szyderstwem, drwinami, lekceważeniem; urągać, szydzić, kpić, naśmiewać się, natrząsać się (dziś: naigrawać się z kogoś, czegoś; dawniej: naigrawać się komuś, czemuś)’)
112.	najdować 2	‘widzieć, upatrywać coś w czymś, dopatrywać się czegoś, być jakiegoś zdania o czymś; sądzić, osądzać, oceniać, dostrzegać’
113.	nakpać się	‘nawymyślać sobie wzajemnie, niekiedy: nawymyślać komuś do woli, do syta (od kpów)’
114.	nalec 1	p. nalegać (zn. 1: ‘natarczywie, uparcie chcieć czegoś od kogoś; nastawać, żądać, domagać się, dopominać się’)
115.	namienić	‘uczynić wzmiankę, nadmienić, wspomnieć, wymienić’
116.	namknąć 2	‘napomknąć, wspomnieć o czymś’
117.	napowiadać	‘dużo powiedzieć; naopowiadać’
118.	naprawiać	‘namawiać kogoś do zrobienia, popełnienia czegoś, do działania na czyjąś szkodę; podmawiać, poduszcząć, podżęgać; nasylać’
119.	narągać się	‘wyśmiewać się, szydzić z kogoś; urągać’
120.	nawołać 1	‘przywołać, przyzwać kogoś, coś do siebie, na dane miejsce; zawołać, zwołać’
121.	nieważyc	‘wyrządzić zniewagę, ubliżyć; obrażać (kogoś, coś), znieważać’
122.	nominować 2	‘nazywać kogoś’

W tabeli 2. znajdują się jednostki leksykalne opatrzone w SJPD kwalifikatorem *przestarz.*, co oznacza, że uznano je za nieco mniej archaiczne. Jest to 87 jednostek leksykalnych, które nie mają innego typu kwalifikatorów. Kwestia granicy pomiędzy jednostkami określonymi jako *dawne* i *przestarzałe*, jest oczywiście niewyrazista i nieostra, zdaje jednak sprawę z oceny leksyki dokonanej przez reaktorów SJPD (por. SJPD: XL).

Tabela 2. *Verba dicendi* określone w SJPD jako przestarzałe

Lp.	Forma hasłowa	Znaczenie
1.	admirować	‘podziwiać, uwielbiać’
2.	adresować	‘kierować, zwracać, stosować, odnosić do kogo’
3.	alegować	‘podawać jako dowód, przytaczać, powoływać się na coś’
4.	ambarasować	‘przysparzać trudności, zmartwień, sprawiać kłopot; wprawiać w zakłopotanie’
5.	animować	‘ożywiać, zabawiać; zagrzewać, podniecać, zachęcać’
6.	bajać	‘opowiadać baśnie lub bajki; snuć opowieść, opowiadać, prawić o czymś’
7.	bajać	‘opowiadać niestworzone rzeczy, pleść bez sensu, bajdurzyć, głądzić’
8.	barłóżyć	‘bajać, pleść, bajdurzyć, bzdurzyć’
9.	brzechać	‘szczekać, ujadać; mówić na wiatr, gadać bez celu’
10.	bufonować	‘zachowywać się jak bufon, błaznować, pysznić się, przechwalać się’
11.	bywać	‘forma powitania: witaj, przybywaj’
12.	czernić się	‘wzajemnie siebie obmawiać, szkalować, oczerniać’
13.	desperować	‘rozpaczać, tracić nadzieję; lamentować’
14.	dialogować	‘rozmawiać’
15.	dopytać	‘wypytywać się znaleźć coś lub kogoś; doszukać się czegoś’
16.	dworować 1	‘drwić, kpić, wyśmiewać się, szydzić z kogoś, z czegoś’
17.	dyfamować	‘zniesławiać, oskarżać, oczerniać’
18.	dysertować	‘rozprawiać, dyskutować’
19.	dziękczynić	‘składać podziękowanie, dziękować’
20.	efektować	‘wywierać efekt, dążyć do wywołania efektu; przesadzać’
21.	egzagerować	‘przypisywać czemuś zbyt wielkie rozmiary, znaczenie; zmyślać, przesadzać’
22.	egzaltować	‘wywyższać, wysławiać; wprawiać w stan egzaltacji’
23.	ekscytować	‘pobudzać, zachęcać do wykonania jakiejś czynności; przynaglać, zalecać coś, przypominać’
24.	eksplikować	‘czynić coś zrozumiałym, jasnym; wyjaśniać, tłumaczyć, uzasadniać’
25.	erygować 2	‘zamianować, przemianować (na coś lepszego, wyższego)’
26.	faktorzyć 2	p. faktorzyć (zn. 2: ‘wstawiać się, przemawiać za kimś’)
27.	ferować	‘wydawać, zatwierdzać; orzekać, postanawiać (dziś tylko w wyrażeniu: ferować wyrok)’
28.	garłować	p. gardłować (w przykładach w zn. 1) zn. 1: ‘przemawiać z przejęciem, z ożywieniem; rozprawiać, mówić dużo i głośno; zdzierać gardło; krzyczyć’
29.	gawędzić	‘opowiadać, bajać, prawić, pleść’
30.	gęślić	‘grać na gęślach; opiewać coś’

Lp.	Forma hasłowa	Znaczenie
31.	głosić 1	‘komunikować coś za pomocą głosu; mówić, wygłaszać’
32.	głosić 2	‘sławić’
33.	głosić się	‘rozwowiadać, że się jest czymś (kimś), twierdzić coś o sobie’
34.	gwarzyć	‘zrobić gwar, hałasować’
35.	hałasować	‘robić zamieszanie, awantury, protestować’
36.	hałasować się	forma wzmocniona czas. hałasować (tylko w zn. 2: ‘robić zamieszanie, awantury, protestować’)
37.	inkwirować	‘prowadzić śledztwo, przesłuchiwać, wypytywać, badać’
38.	inwitować	‘zapraszać, wzywać’
39.	jendyczyć się	p. indyczyć się (<i>żart. pouf.</i> ‘okazywać gniew, złość z błahych powodów, zwykle w sposób komiczny; czupurzyć się, puszyć się, nadymać się’)
40.	kaprysić się	forma wzmocniona czas. kaprysić (‘mieć kaprysy, dziwactwa, być w złym humorze bez widocznego powodu, grymasić’)
41.	kazać	tylko ndk (‘wygłaszać, prawić kazanie; głosić coś z ambony, obwieszczać’)
42.	kazić 2	‘demoralizować, gorszyć; przynosić ujmę, hańbić’
43.	każołować	‘schlebiać komuś; troskliwie się opiekować kimś; głaskać, pieścić’
44.	kiepkować	‘stroić żarty, kpić, dowcipkować’
45.	klektać 2	p. klekotać w zn. 3 (<i>pot.</i> ‘mówić dużo i głośno; trajkotać, paplać, klepać’)
46.	kłamać 2	‘przeczyć, zaprzeczyć czemuś, nie być w zgodzie z czymś’
47.	kłaść	‘uważać, traktować, podawać jako przyczynę’
48.	kłonić	‘nakłaniać, namawiać, zmuszać’
49.	komplimentować	p. komplementować (‘prawić komplementy; chwalić’)
50.	komplimentować się	p. komplementować się w zn. 1 (‘komplementować siebie wzajemnie, obsypywać się wzajemnie komplementami’)
51.	komponować	‘zmyślać, błagować, fantazjować’
52.	kondolować	‘składać kondolencję’
53.	konkludować 1	‘podsumowywać np. wypowiedź, formułować ostateczne wnioski, wnioskować’
54.	kontrować	‘być kontra, czyli przeciw czemuś lub komuś; przeczyć, sprzeciwiać się, oponować’
55.	kontrować się	‘przeczyć sobie wzajemnie, być w niezgodzie’
56.	manić 1	p. mamić w zn. 1 ‘działać łudzaco; bałamucić, zwodzić, tumanić’
57.	manić 2	p. mamić w zn. 2 ‘wabić, nęcić, pociągać’
58.	markocić	‘być markotnym, zmartwionym, niezadowolonym; narzekać, smucić się’
59.	mataczyć	‘posługiwać się matactwami, robić intrygi; wicherzyć, oszukiwać, kręcić’
60.	mianować	‘nadawać miano; nazywać’
61.	mianować się	‘być mianowanym, być nazywanym’

Lp.	Forma hasłowa	Znaczenie
62.	mienić I	‘nadawać miano, nazywać kogoś lub coś; tytułować; głosić coś o kimś lub czymś; uważać, mieć kogoś lub coś za coś’
63.	mieszać	‘wprowadzać zamieszanie, dysharmonię; zakłócać, mącić (dziś żywe w zwrotach: mieszać komu w głowie, mieszać komu myśli, mieszać szyki)’
64.	mięszać 5	p. mieszać w zn. 6 ‘wprowadzać zamieszanie, dysharmonię; zakłócać, mącić (dziś żywe w zwrotach: mieszać komu w głowie, mieszać komu myśli, mieszać szyki)’
65.	moderować I	‘łagodzić, powściągać, powstrzymywać, uspokajać’
66.	moderować się	‘powściągać się, powstrzymywać się od czegoś; hamować się’
67.	momotać	‘mówić niewyraźnie, niezrozumiale; bełkotać’
68.	monitować	‘karcić kogoś za niewłaściwe postępowanie, zachowanie się; strofować, napominać’
69.	mydlkować	‘używać wykrętów; wyłgiwać się, wykręcać się, wykpiwać się’
70.	nabechtać	‘namówić kogoś do czegoś, podszczyć kogoś przeciwko komuś; podbechtać, podburzyć, podjudzić’
71.	nabiedować się	‘długo, dużo użalać się, lamentować; nażalić się’
72.	nadać I	‘pomóc, poradzić; przydać się’
73.	nadrwinkować	p. nadwrzić (wypowiedzieć pod czyimś adresem wiele drwiących uwag; nakpić, naszydzić)’
74.	nadstawiać się I	‘narzucać się komuś ze swoim towarzystwem, ze swoją osobą, nadskakiwać komuś’
75.	naganiać II I	‘osądzać coś ujemnie, napominać kogoś; robić komuś wyrzuty; ganić’
76.	nalżyć	‘wykonać czynność lżenia wielokrotnie, nawymyślać komuś’
77.	nalajać	‘zganić ostro, nawymyślać, zwymyślać’
78.	nalajać się I	‘długo, ostro wymyślać, ganić; zwymyślać do woli’
79.	nalajać się 2	‘nawzajem, wzajemnie sobie nawymyślać’
80.	napytać	‘pytając dowiedzieć się o czymś, znaleźć kogoś, coś’
81.	naradzać I	p. naradzać się (‘porozumiewać się w jakiejś sprawie; zasięgając wzajemnie swojej opinii, wspólnie roztrząsać coś (dziś: naradzać się nad czymś, dawniej także: o czymś)’)
82.	naradzać 2	‘dawać rady w jakiejś sprawie; doradzać coś’
83.	nasadzić I	‘namówić, nasłać kogoś przeciw komuś; polecić komuś zastawienie zasadki na kogoś; dawniej także; podburzyć, podjudzić przeciw komuś’
84.	nastawać I	‘powstawać, występować przeciw czemuś lub komuś; ganić, potępiać’
85.	natrącać I	‘czynić wzmiankę o czymś, dotyczyć jakiegoś tematu; napomykać, nadmieniać, wspominać’
86.	natrącać 2	‘poddawać, podsuwać, nasuwać myśli, rady, zamiary itp.; narzucać komuś czyjąś osobę’
87.	negocjować	‘prowadzić układy, pertraktacje, rokowania; umawiać się o coś, omawiać, układać coś’

Poza materiałem leksykalnym przedstawionym w obu tabelach zwraca uwagę grupa jednostek opatrzonych oprócz kwalifikatorów chronologicznych, także innego typu określeniami. Zbiór ten wśród czasowników mówienia liczy 25 jednostek. Jest to zapewne związane ze sposobem kwalifikowania słownictwa w SJPD, daje jednak pewną informację – jak wspomniałam powyżej – o węższym zakresie występowania wymienionych jednostek niż w wypadku wszystkich jednostek przedstawionych w tabelach 1. i 2. Wszystkie czasowniki mówienia stanowiące podstawę badania zostały uznane za wychodzące z użycia w połowie XX wieku, a więc po zakończeniu doby nowopolskiej w Klemensiewiczowskim rozumieniu. Słownictwo opatrzone informacjami także innymi niż dotyczące chronologii stanowi zdecydowaną mniejszość (25 jednostek w stosunku do 209 jedynie z kwalifikatorem chronologicznym). Wydaje się jednak, że względu na te właśnie dodatkowe wskazówki leksykografów, że jest ono najbardziej interesujące. Losy tych jednostek leksykalnych są przedstawione w artykule. Czasowniki mówienia zawierające w SJPD informację o chronologii, a także uwzględnione w słowniku kwalifikatory zostały zaprezentowane w tabeli 3.

Tabela 3. *Verba dicendi* zawierające w SJPD dodatkowe kwalifikatory (oprócz chronologicznych)

Lp.	Forma hasłowa	Kwalifikator chronologiczny	Pozostałe kwalifikatory	Znaczenie
1.	apludować	<i>daw.</i>	<i>przen.</i>	‘przyklaskiwać, pochwalać, wyrażać uznanie’
2.	gadulić	<i>daw.</i>	<i>rzad.</i>	‘gadać, paplać’
3.	instynktować	<i>daw.</i>	<i>rzad.</i>	‘dać polecenie, rozkazywać’
4.	markotać 2	<i>daw.</i>	<i>rzad.</i>	p. mamrotać (zn. 2) ‘gderać, zrzedzić; burczeć gniewnie’
5.	dekurażować	<i>przestarz.</i>	<i>rzad.</i>	‘odbierać komuś odwagę, energię; zniechęcać, zrażać kogoś’
6.	fajnować 2	<i>przestarz.</i>	<i>żart.</i>	‘kłamać, oszukiwać’
7.	flecić 2	<i>przestarz.</i>	<i>rzad. przen.</i>	‘grać, pisać, wypowiadać się rzewnie, sentymentalnie, smętnie’
8.	kolorować	<i>przestarz.</i>	<i>przen.</i>	‘upiększać, urozmaicać’ (por. koloryzować w zn. 1: ‘przesadzać, przejaskrawiać w opowiadaniach w relacjach; blagować’)
9.	konwersować	<i>przestarz.</i>	<i>dziś książk.</i>	‘prowadzić rozmowę towarzyską, rozmawiać z kimś’
10.	malować	<i>przestarz.</i>	<i>przen.</i>	‘wyrażać, uzewnętrzniać’
11.	mazać	<i>przestarz.</i>	<i>przen.</i>	zn. 1. ‘powlekać, pociągać coś, smarować, namaszczać, brudzić, walać jakąś substancją mazistą’, tu: <i>przen. przestarz.</i> ‘kalać, plugawić, szkalować, bezcześcić’

Lp.	Forma hasłowa	Kwalifikator chronologiczny	Pozostałe kwalifikatory	Znaczenie
12.	molestować 2	<i>przestarz.</i>	<i>rzad.</i>	nieprzechodnio ‘biadać, narzekać, ubolewać’
13.	mościć II	<i>przestarz.</i>	<i>zwykle żart.</i>	‘tytułować miłościwym panem, mości panem, mościami’
14.	naklekać	<i>przestarz.</i>	<i>pot.</i>	‘nagadać; napaplać’
15.	nawieszzyć	<i>przestarz.</i>	<i>dziś podn. a. żart.</i>	‘wypowiedzieć wiele przepowiedni, prorocत्व, wróżb’
16.	mniemać	<i>stopniowo wychodzące z użycia</i>	<i>książk.</i>	‘być zdania, uważać, sądzić, przypuszczać’
17.	bundiuczyć się	<i>daw.</i>	<i>reg. wsch.</i>	p. buńczuczyć się ‘zachowywać się buńczucznie; pysznić się, srożyć się, gniewać się’
18.	bundziuczyć się	<i>daw.</i>	<i>reg. wsch.</i>	p. buńczuczyć się ‘zachowywać się buńczucznie; pysznić się, srożyć się, gniewać się’
19.	buńdiuczyć się	<i>daw.</i>	<i>reg. wsch.</i>	p. buńczuczyć się ‘zachowywać się buńczucznie; pysznić się, srożyć się, gniewać się’
20.	cudować	<i>daw.</i>	<i>dziś gw.</i>	‘grymasić, kaprysić, dziwić się, postępować dziwacznie; wydziwiać’
21.	hałasić	<i>daw.</i>	<i>dziś gw.</i>	p. hałasować w zn. 1 (‘robić hałas, zgiełk, głośno się zachowywać; wrzeszczeć, stukać’)
22.	krzykać	<i>daw.</i>	<i>dziś gw.</i>	‘krzyczeć, pokrzykiwać, hukać’
23.	mrukać	<i>daw.</i>	<i>dziś reg.</i>	p. mrużyć (w przykładzie w zn. 2): ‘mówić, śpiewać niewyraźnie, cicho; mamrotać; wydawać nie artykułowane, niskie dźwięki naśladujące głos niektórych zwierząt, np. kota’ (sic!)
24.	gębować	<i>przestarz.</i>	<i>dziś gw.</i>	‘arogancko odpowiadać; wymyślać komuś, pyskować; rozprawiać głośno, gardłować’
25.	nakazać	<i>przestarz.</i>	<i>reg.</i>	‘polecić, zawiadomić’

W powyższej tabeli zaprezentowane zostały wszystkie czasowniki wybrane jako *verba dicendi* spośród jednostek leksykalnych wychodzących z użycia w dobie nowopolskiej opatrzone w SJPD dodatkowymi kwalifikatorami oprócz chronologicznych. Zostały one uporządkowane według kwalifikatorów: w pierwszej części tabeli te, które miały kwalifikator odnoszący się do frekwencji lub stylistycznej odmiany polszczyzny, a następnie związane z odmianami terytorialnymi (oddzielnie *dawne*, oddzielnie *przestarzałe* i *wychodzące z użycia*). Informacje na temat kwalifikatorów znajdują się w dalszej części artykułu.

Nie wszystkie zgromadzone w tabeli jednostki leksykalne podlegały przekształceniom semantycznym w dobie nowopolskiej (8 znaczeń nie zmieniło się, 3 nie zostały uwzględnione w żadnym ze słowników oprócz SJPD). Obserwacja znaczeń w źródłach leksykograficznych doby nowopolskiej pokazuje, że w tym okresie niektóre ze znaczeń nie podlegały już modyfikacji, dotyczy to czasowników: *aplaudować*, *bundiuczyć się*, *bundziuczyć się* oraz *buńdiuczyć się* (w SJPD potraktowane jako osobne hasła), *hałasić*, *krzykać*, *mniemać*, *naklekać*. Różnego typu przekształcenia znaczeniowe dotyczyły jednak większości wymienionych jednostek (14).

Analiza materiału obejmuje informacje na temat notowania leksyki w źródłach leksykograficznych.

Analiza materiału

Osiem jednostek leksykalnych wychodzących z użycia zostało uwzględnionych w źródłach leksykograficznych odnoszących się do doby nowopolskiej w tym samym znaczeniu, nie nastąpiły więc w odniesieniu do nich w tym okresie żadne zmiany znaczeniowe.

BUNDIUCZYĆ SIĘ, BUNDZIUCZYĆ SIĘ, BUŃDIUCZYĆ SIĘ

Są to m.in. jednostki: *bundiuczyć się*, *bundziuczyć się* oraz *buńdiuczyć się* – wszystkie trzy formy są wariantami fonetycznymi lub nawet tylko ortograficznymi tego samego wyrazu, który oznacza tyle co *buńczuczyć się*: ‘zachowywać się buńczucznie; pysznić się, srożyć się, gniewać się’, określone w SJPD jako *regionalizmy wschodnie*. Czasownik ten został zaliczony do czasowników mówienia do pewnymi zastrzeżeniami, ponieważ źródła leksykograficzne nie pozwalają stwierdzić, czy czynność, którą nazywa, może się wiązać z komunikatem słownym, czy też wystarczające są w odniesieniu do niej pozawerbalne formy komunikacji.

HAŁASIĆ

W wypadku czasownika *hałasić* interesująca jest kwestia formalna, nie zaś znaczeniowa. Przez dłuższy okres funkcjonowały jednocześnie dwie formy *hałasić* i *hałasować*. W SL oraz SWil obie zostały zdefiniowane łącznie. W SL pod hasłem *hałas* podane są oba czasowniki *hałasić*, *hałasować* w znaczeniu ‘hałasu, krzyku, zgiełku narobić’, przy czym forma *hałasić* wymieniona jest jako pierwsza, do niej też odnosi się więcej przykładów. SWil również notuje formę *hałasić* na pierwszym miejscu, przykłady odnoszą się natomiast tylko do czasownika *hałasować*: *Proszę cię, nie hałasuj. Hałasować na kogo. Hałasować o co. Hałasuje o lada rzecz. Czego v. co on tak hałasuje?* W SW przy hasle *hałasić* znajduje się kwalifikator † (co oznacza *wyraz staropolski*) oraz odesłanie do *hałasować*, więc znaczenie tych dwóch wyrazów można uznać za synonimiczne, ale formę *hałasić*

za rzadziej i dawniej używaną, słownik odnotowuje jednak dwa przykłady: *Ów skrzydlaty piorun, co hałasił wściekle. Przyb.* oraz w zwrocie † *hałasić kogo* ‘przestraszyć kogo hałasem’ z przykładem *Wedrze ś. zbrojno w obóz i tak ich hałasii, że do szyku przyjść nie mogli. Pot.* SJPD odnotowuje czasownik *hałasić* z kwalifikatorem *daw. dziś gw.* ale z odesłaniem do czasownika *hałasować* w zn. 1: ‘robić hałas, zgiełk, głośno się zachowywać; wrzeszczeć, stukać’ z przykładami: *Koza przycichła, nie hałasii, bo głodna. Świerszcz. 31, 1951. W lochu hałasii lichu!... Orle karpacki! zajrzyj w te lochy, nie pogrzebione tam jęczą prochy, na złocie czart siedzi na dnie. WAS. E. Poezje 192.* W połowie XX wieku był to zatem czasownik o zasięgu ograniczonym terytorialnie. USJP – co w tej sytuacji rozumiało – nie notuje już formy *hałasić*. Przykład ten potwierdza, że jeżeli w języku funkcjonują dwie jednostki różne formalnie, ale tożsame znaczeniowo, i nie nastąpi w wypadku obu form choćby niewielkie zróżnicowanie znaczeniowe, wówczas jedna z nich jako niepotrzebna w języku (czy też zależnie od ujęcia: w systemie) – zanika. Można to powiązać z działaniem tendencji do ekonomizacji.

KRZYKAĆ

Podobna sytuacja wariantywności formantów dotyczy czasownika *krzykać*. SL odnotowuje trzy formy: *krzyczeń* oznaczoną jako *ndk, krzyknąć – idntl. i krzykać – kontyn.*, wszystkie trzy formy ilustrowane są przykładami. SWil odnotowuje *krzykać* jako *szcz. nd.* (słowo czasownikowe niedokonane) w znaczeniu ‘wydawać krzyki, wrzaski’, przy czym definicja nie mówi o tym, czy czasownik ten może być użyty jako czasownik mówienia, a jedyny podany przykład tego również nie potwierdza, odnosi się bowiem do zwierzęcia: *Odyniec krzyka*. Czasowniki *krzyczeń* i *krzyknąć* według SWil bez wątplenia odnoszą się do czynności mówienia, pierwsze określone jest jako *szcz. nd.*, drugie – *szcz. jednt.* W SW przy czasowniku *krzykać* znajdują się dwa kwalifikatory: raz słowo podane jest z oznaczeniem †, a obok drugi raz [*krzykać*] w nawiasach kwadratowych, które świadczą o występowaniu czasownika w gwarach, znajduje się tu także odesłanie do słowa *krzyknąć* oraz ilustracja materiałowa. Przykłady zamieszczone w SW to: *Krzykam do potrzeby. Kn., [Pawik poleciał do domu krzykający]. Chłopak pędzi a krzyka, że aż kładą ś. szkapki. Len.* Przy słowie *krzyczeń* znajduje się w SW odesłanie do *krzyknąć*, czyli to ta forma została uznana za główną. W SJPD znajduje się tylko jedno znaczenie słowa *krzykać* ‘krzyczeń, pokrzykiwać, hukać’. Przykładem niewątpliwie odnoszącym się do czynności mówienia z SJPD jest: *Ten krzyka, że u niego darmo stoję, ten, że mi jeść więcej nie da. TREMB. Listy I, 59.* USJP nie notuje tej formy czasownika, znajduje się w nim natomiast hasło *krzyknąć – krzyczeń*. Znów zatem wniosek jest taki, że z trzech funkcjonujących form przetrwały do dziś w języku ogólnym tylko dwie.

NAKLEKTAĆ

SL notuje czasownik *nakleктаć* w znaczeniu ‘dosyć wiele pokleктаć; klekctaniem go namówić’ z przykładem: *U panią łagodną mową naklektanych, zboże*

bardzo tanie kupowali. Kosz. Lor. 53 b. Jest to więc – jak się wydaje – to samo znaczenie, które zostało wybrane jako *daw. dziś gw.* z SJPD ‘nagadać, napaplać’. Interesujące jest to, że w SWil wyodrębniono więcej znaczeń szczegółowych, o różnej rejekcji: 1. *czego* ‘nagadać, nabajać’. *Naklektać głupstw.* 2. *co* ‘nieskończonym gadaniem odurzyć’. *Naklektala mi głowę.* 3. *kogo. posp.* ‘gadatliwością kogo namówić, zwieść’. *Naklektala go do tej podróży,* 4. *komu: Naklektać komu do uszu;* też: *Naklektala mi głowę.* W SW również znalazły się trzy znaczenia (1. ‘klekcząc, nagadać, nabajać’; 2. *N. komu głowę* = ‘klekcząc, nabić paplaniną’; 3. *kogo* = ‘odurzyć klektaniem’), nie ma tu natomiast odnotowanego w SL oraz SWil znaczenia ‘namówić kogoś klektaniem’. W SJPD odnotowano tylko jedno znaczenie ogólne ‘nagadać, napaplać’, ale już jako dawne i w XX wieku ograniczone do gwar. Formy *klektać* i *klekotać* odnotowały zarówno SL, SWil, jak i SW (*przen.*) także – oprócz innych znaczeń – jako czasowniki mówienia. USJP nie notuje czasowników *naklektać* ani *klektać*, ale przy formie *klekotać* wyróżniono znaczenie 2b ‘mówić dużo i głośno, często bez zastanowienia; trajkotać, klepać, paplać’. Informacje ze źródeł leksykograficznych pokazują, że czasownik w formie *naklektać* przestał funkcjonować w polszczyźnie ogólnej, używany jest jedynie w gwarach. We współczesnej polszczyźnie nie ma także słowa *naklekotać*, ale pozostała do dziś, jako czasownik mówienia, forma *klekotać*, nie mniej wyrazista i również dźwiękonaśladowcza, prawdopodobnie pierwotnie związana z odgłosem wydawanym przez bociana.

MNIEMAC

Znaczenie czasownika *mniemac* uwzględnione w SJPD jako jedyne *stopniowo wychodzące z użycia* oraz *książkowe* ‘być zdania, uważać, sądzić, przypuszczać’ zostało odnotowane także w SL: ‘mniemam = trzymam, rozumiem, mam za to, zda mi się’. Samo znaczenie nie zmieniło się zatem w dobie nowopolskiej (co potwierdzają także znaczenia w SWil ‘wyobrażać, wnosić, sądzić, zdawać się, domyslać się’ oraz SW ‘myśleć, sądzić, rozumieć, utrzymywać, wyobrażać sobie, być pewnego zdania, być przekonanym’), sądząc jednak po kwalifikatorach, zmniejszył się zakres jego użycia. Co ciekawe, czasownik ten został także uwzględniony w USJP z tym samym kwalifikatorem *książk.*, ale już bez kwalifikatora chronologicznego. Wynika z tego, że w połowie XX wieku ze względu na ograniczony zakres użycia wydawało się, że ten czasownik przestanie funkcjonować w polszczyźnie, okazało się jednak, że nic podobnego się nie stało. Czasownik *mniemac* używany jest dziś w podobnym znaczeniu: ‘uważać, sądzić, przypuszczać coś, czasem nie mając pewności lub nie mając podstaw ku temu; być zdania, że...’ (USJP).

APLAUDOWAĆ

SL nie notuje czasownika *apludować*. W SWil wyróżnione zostały dwa znaczenia: 1) ‘klaskać rękami, dawać oklaski, dawać brawo’, 2) = ‘pochwalać, okryć oklaskami, w dowód zadowolenia’. Znaczenie w SJPD ‘przyklaskiwać, pochwa-

łać, wyrażać uznanie' jest zatem takie samo. Jest to kolejny przykład potwierdzający wyodrębnienie się znaczenia metaforycznego, odnoszącego się także do czynności mówienia, ze znaczenia konkretnego 'bić brawo, klaskać'. W SW pod znaczeniem 'klaskać, oklaskiwać; bić oklaski, brawo' wyodrębnione jest znaczenie: X *przen.* 'pochwalać; przyklaskiwać, czemuś wyrażać uznanie'. W SJPD wyróżnione zostały dwa znaczenia: a) 'oklaskiwać, bić oklaski' oraz b) z kwalifikatorem *żart.* 'bić'. Znaczenie *przenośne* 'przyklaskiwać, pochwalać, wyrażać uznanie' zostało wyodrębnione pod znaczeniem a) i nie zostało poparte żadnym cytatem. Wszystkie te znaczenia uznano za dawne, ponieważ kwalifikator znajduje się na początku artykułu hasłowego. USJP już tego czasownika nie notuje.

GADULIĆ, INSTYKTOWAĆ, NAWIESZCZYĆ

Co ciekawe, trzech wyrazów nie odnotował żaden ze słowników oprócz SJPD: *gadulić*, *instynktować* i *nawieszczyć*. W tej sytuacji trudno mówić o jakichkolwiek zmianach znaczeniowych, podejrzewać można, że były to czasowniki użyte okazjonalnie, może indywidualnie, znalazły się jednak w podstawie źródłowej SJPD. Czasownik *gadulić* 'gadać, paplać' z kwalifikatorami *daw. rzad.* ilustruje jeden przykład: *Gadulili wiele, bo każdy chce się popisywać swoim rozumem, czy go ma, czy nie ma. RZEW. H. Listop. I, 349.*

Wyraz *instynktować* 'dać polecenie, rozkazywać' z takimi samymi kwalifikatorami również poparty jest jednym cytatem: *Zygmunt August umierając instynktował otaczającym jego śmiertelne łoże panom, ażeby po jego śmierci carowi koronę powierzyli. RZEW. H. Zamek 271.* Może więc oba czasowniki były indywidualizmami Henryka Rzewuskiego.

W wypadku czasownika *nawieszczyć* 'wypowiedzieć wiele przepowiedni, proctw, wróżb' SJPD również podaje jeden przykład: *Odkąd ludzie pisać umieją – niemało już nawieszczono. Tyg. Powsz. II, 1949.*, słowo zostało określone w połowie XX wieku jako *podniosłe* albo *żartobliwe*. Fakt, że słowniki (poza SJPD) nie odnotowały tych czasowników oraz brak większej liczby przykładów, potwierdzają ograniczony zasięg występowania tych wyrazów w dobie nowopolskiej.

Zmiany znaczeniowe

Leksyka różnych odmian terytorialnych polszczyzny

W odniesieniu do czterech jednostek leksykalnych w SJPD pojawiła się – oprócz chronologicznej – informacja o obecności tych jednostek w odmianach terytorialnych polszczyzny: *cudować daw. dziś. gw.*; *gębować przestarz. dziś gw.*, *mrukać daw. dziś reg.* oraz *nakazać przestarz. reg.* Wynika z tego, że w dawniejszej polszczyźnie trzy słowa miały zasięg ogólny, który następnie ograniczył się do odmiany gwarowej lub regionalnej (stąd podkreślenie *dziś*). W wypadku wyrazu *nakazać* w znaczeniu 'polecieć, zawiadomić' podano jedynie kwalifikator *reg.*,

co może oznaczać, że również dawniej zasięg występowania tej jednostki nie dotyczył polszczyzny ogólnej.

CUDOWAĆ

Czasownik *cudować* w SL został odnotowany w znaczeniu: ‘cudaczyć, dziwaczyć, wydziwiać’, poparto je przykładem: *Cudujesz z czeladzią bez końca; jeśli będziesz tak cudował, ni utrzymasz sługi. Oss. Wyr². S.B. Linde* podaje także czasownik *cudować się zaimk.*: ‘dziwować się, cudować się czemu’. W SWil podane są nie tylko te same znaczenia, ale i te same przykłady. SW podaje cztery znaczenia: 1. ‘dziwactwa wyprawiać, dziwaczyć, cudaczyć, grymasić, kaprysić’; 2. ‘dokazywać, zbytkować’; 3. ‘niszczyć, psuć’; 4. ‘wymyślać, wyrządzać obelgę’. Spośród znaczeń w tym słowniku jako czasownik mówienia oprócz zn. 1 można potraktować także zn. 4. Przy znaczeniu pierwszym SW podaje ten sam cytat dotyczący czeladzi, który pojawił się we wcześniejszych źródłach. Jest to jedyny przykład, zwraca natomiast uwagę, że definicja została sformułowana inaczej, podano bowiem kolejne wyrazy bliskoznaczne: *grymasić* i *hałasować*. W definicji jedyne zawarte w SJPD znaczenia te wyrazy pozostały: ‘grymasić, kaprysić, dziwić się, postępować dziwacznie; wydziwiać’ (z przykładem: *Nie opowiadaj też, żem tu była, żeby nade mną nie cudowali. SIENK. Krzyż. I, 200.*), a nawet zostały wysunięte na pierwsze miejsce. Jest to jeden z niewielu omawianych czasowników zanikających w dobie nowopolskiej, który został uwzględniony w USJP z kwalifikatorem *pot.* (a zatem o ograniczonym zasięgu występowania) w znaczeniu: ‘wydziwiać, grymasić, kaprysić; także: dziwić się’.

GĘBOWAĆ

W SL czasownik *gębować* notowany jest w dwóch znaczeniach: ‘szkalować’ (zapisane zresztą błędnie jako *szkalować*), gdzie poparty jest dwoma przykładami: *Wymówcy, którzy umieją gębować na ludzie zacne i majątne, bardzo się podobają pospółstwu. Petr. Pol. 2, 57. Zwyciężone jeszcze bardziej gębowały. Zebr. Ow. 126. ib. 308.*; oraz jako termin flisacki, nieobjaśniony dokładnie, który jednak w kontekście badanego problemu nie jest istotny. W SWil oprócz (wyodrębnionego zresztą jako drugie) znaczenia *flis.* ‘zamawiać’, znajduje się znaczenie takie samo jak w SL: z kwalifikatorem *prze.* (*wyraz przestarzały*) 1) ‘szkalować, szczełkać’ z przykładem: *Gębować na kogo*. Bardziej szczegółowo i nieco inaczej definiuje ten czasownik SW 1. ‘hardo odpowiadać, dowodzić, szczełkać, pyskować, ujadać’; 2. ‘rozprawiać głośno, dowodzić wiele’, 3. *fl.* ‘statek na gębę chwytać, przymocowywać’. Dokonała się tu wyraźna zmiana znaczenia.

Aby sprawdzić, co mieli na myśli autorzy SW, warto odwołać się do definicji czasownika *szkalować*. Ma on dwa znaczenia: 1. ‘łajać, lżyć, besztać, wymyślać; szczypać słowami, pikować, natrzasać s., kpić, szydzić, dogryzać’ oraz 2. ‘czer-

² Cytaty oraz definicje z pierwszego wydania SL zostały przetranskrybowane, aby nie odwracać uwagi od treści.

nić, oczerniać kogo, psy na kim wieszać, obmawiać, szarpać językiem'. Szkalowanie i gębowanie w SW jest zatem rozumiane dwojako: wymyślanie, krzyczenie na kogoś lub oczernianie, czyli mówienie o kimś źle niezgodnie z prawdą. Znaczenie określone w SJPD jako *przestarz. dziś gw.* 'aroganko odpowiadać; wymyślać komuś, pyskować; rozprawić głośno, gardłować' to jedyne znaczenie tego czasownika, potwierdzone dużą liczbą przykładów, np. *Tylko gębować umiecie jak przekupki, jak krupne baby zza straganów, nie jak na szlachtę, nie jak przystoi na panów! Zabł. Sarm. 26.* Oznacza to, że dwa znaczenia obecne we wcześniejszej polszczyźnie wyszły z użycia (związane z oczernianiem oraz flisackie). Ze znaczenia 'szkalować', które ostatni raz odnotował SWil wykształciły się dwa znaczenia: 'hardo odpowiadać, pyskować' oraz 'hałasować'. Wydaje się, że jest to przeniesienie nazwy poprzez przesunięcie centrum dominanty znaczeniowej. Można wszak kogoś szkalować bez krzyczenia, hałasowania, czy nawet podnoszenia głosu. USJP również notuje formę *gębować* z kwalifikatorem chronologicznym *przestarz.* 'wymyślać komuś, pyskować, rozprawić głośno; gardłować': *Gębowała jak przekupka.* Wprowadzie z odcieniem archaiczności, ale jednak wyraz ten funkcjonuje nadal w ogólnej polszczyźnie współczesnej, w USJP nie ma bowiem kwalifikatora informującego o używaniu go jedynie w odmianach terytorialnych.

MRUKAĆ Czasownik *mrukać* nie został odnotowany w SL oraz SWil. W SW znalazło się odesłanie: p. *mruknąć*: 1. 'zamruczeć, zamamrotać, burknąć, oburknąć się, bąknąć pod nosem'; 2. a) 'zabeczeć, beknąć (o kozie)', b) 'ryknąć, zaryczeć cicho (o krowie)'; c) 'zawarczeć, zawarknąć'. Jedyne pierwsze z tych znaczeń odnosi się do czynności mówienia. W SJPD znalazło się odesłanie do jednego ze znaczeń czasownika *mruczeć*: p. *mruczeć* (w przykładzie w zn. 2): 'mówić, śpiewać niewyraźnie, cicho; mamrotać; wydawać nieartykułowane, niskie dźwięki naśladujące głos niektórych zwierząt, np. kota'. To kolejny czasownik – po *naklektać* – o znaczeniu metaforycznym, pierwotnie określający odgłosy zwierząt. Samo *mrukać* zostało jednak udokumentowane cytatem: *I my ślali się pokotem. A jeszcze do siebie powiastkami o swych bojach mrukali w omroczu. ZAL. BOH. Zbar. 68.* USJP nie notuje czasownika *mrukać*, a jedynie hasło *mruknąć* – *mruczeć*, gdzie odnotowane zostały wszystkie wymienione powyżej, a także jeszcze inne znaczenia (np. 4. 'narzekać, szemrać, protestować (niezbyt głośno)'). Forma *mrukać* zanikła w polszczyźnie ogólnej, wyparta przez *mruczeć*.

NAKAZAĆ

W SJPD jako jedno z trzech znaczeń czasownika *nakazać* zostało wyodrębnione znaczenie szczegółowe 'polecić, zawiadomić' oznaczone jako *przestarzałe* i *regionalne*, które znalazło się w słowniku obok znaczeń: 1. 'wydać nakaz; zarządzić, polecić' oraz 2. 'stanowić konieczną rację jakiegoś postępowania'. Znaczenie zanikające zostało poparte tylko jednym przykładem: *Uważaj mnie zawsze za*

twego dłużnika i jeśli byś kiedy potrzebował czego z Paryża, nakaż do mnie, a ja wedle możliwości zastąpię twoją kasę. MICK. Listy II, 172. Wyodrębnione tu znaczenie jest bliskie znaczeniu pierwszemu, ponieważ objaśnienie obejmuje również wyraz bliskoznaczny *polecieć*.

Objaśnienia podane w SL to ‘nauczać, napominać’ (bez przykładu, a jedynie z odpowiednikami obcojęzycznymi) oraz ‘przykazać, zapowiadać, stanowić’. Z przykładów wynika przede wszystkim znaczenie nakazu: *Trudu tego, choćby ci nikt go nie nakazował, jednakże... Pilch. Sen. list. 2, 295.* oraz *Czułość w sercu wzbudzona, ale nie nakazana być może. Węg. Mar. 1, 63.* W SWil odnotowane zostało jedno znaczenie ‘zalecać, rozporządzać, zapowiadać, przykazywać’ z przykładami: *Nakazywać pańszczyznę. Nakazano zjazd. Nakazać komu milczenie. Wypełniać to, co prawo nakazuje.* SW notuje dwa znaczenia: 1. ‘zalecić, rozporządzić, zapowiedzieć, przykazać, postanowić’; 2. *pro.* ‘ustnie coś przez kogoś polecić’, znalazło się w tym słowniku zatem także (jako drugie) znaczenie wyodrębnione w SJPD. W SW znajduje się przy nim tylko jeden cytat: *Litery nie napisać, nie nakazać słówka. Mick.* W związku z tym, że znaczenie to zostało odnotowane jedynie w SW oraz SJPD, a potwierdzone w obu źródłach tylko po jednym użyciu, w dodatku w obu z tekstów Adama Mickiewicza, nie można tu chyba mówić o zmianie znaczeniowej w ogólnej polszczyźnie, a raczej o indywidualnym użyciu tego czasownika. Współcześnie słowo *nakazać* funkcjonuje jako *książkowe*: USJP a) ‘wydać (wydawać) nakaz, zarządzenie, polecić (polecać) coś zrobić’; b) ‘stanowić konieczną rację, model jakiegoś postępowania’.

Różne rejestry polszczyzny (frekwencja, styl)

Wśród kwalifikatorów uzupełniających informację dotyczącą chronologizacji poszczególnych jednostek hasłowych oraz jednostek leksykalnych (wyodrębnionych znaczeń) znaczna część odnosi się do częstotliwości użycia (*rzad.* – pięć jednostek), wyodrębnionych znaczeń metaforycznych (*przen.* – cztery jednostki oraz jedna w obu wymienionych grupach (*przen. rzad.*)) lub do przynależności jednostki do określonych rejestrów stylistycznych (np. *żart.*, *zwykle żart.*, *książk.*, *dziś książk.*, *pot.*, *dziś podn. a. żart.*).

Jako wyrazy nacechowane chronologicznie dawnością, a występujące rzadko w polszczyźnie XX wieku, redaktorzy SJPD uznali m.in. takie formy, jak: *dekurazować*, *gadulić*, *instynktować*, *markotać 2*, *molestować 2*, a *flecić 2* uznano za *rzad. przen.* Niektóre z nich zostały omówione powyżej, poniżej znajduje się charakterystyka pozostałych.

DEKURAZOWAĆ

W SL brak hasła *dekurazować*. W SWil uwzględniono je ze znaczeniem ‘odbiierać komu odwagę, czynić kogo nieśmiałym’, nie podano jednak żadnego przykładu, a sama definicja nie wskazuje, czy jest to czasownik mówienia, czy też

komunikaty werbalne nie są konieczne. Według SW *dekurażować kogo* z kwalifikatorem X (*mało używany*) oznacza ‘odbierać mu kuraż, onieśmielać, przestraszać go’, również brakuje tu jednak przykładów. W USJP hasła brak. Więcej wiadomości zawiera zatem tylko SJPD, który podaje jedno *przestarz.* i *rząd.* znaczenie ‘odbierać komuś odwagę, energię; zniechęcać, zrażać kogoś’ i ilustruje je jednym przykładem: *Mówię ci to, nie żeby cię dekurażować, ale żebyście wiedzieli, z jakimi siłami zaczynacie działać. Twórcz. 3, 1951, s. 79.* Dane leksykograficzne są zatem w tym wypadku zdecydowanie niewystarczające, aby stwierdzić, jak słowo to funkcjonowało w komunikacji językowej, choć przytoczony przykład potwierdza, że chodzi o czynność mówienia.

MARKOTAĆ 2

W wypadku czasownika *markotać* SL notuje jako pierwsze znaczenie związane z czynnością mówienia: ‘mrużąc odwarkać, szemrać, mamrotać, mamrzeć’. Z przykładu: *Markotaliście przeciwko mnie. 1. Leop. Num. 14.* wyprowadzone zostało znaczenie ‘szemrać’. Oprócz tego znajduje się jeszcze znaczenie odnoszące się do zwierzęcia ‘o niedźwiedziu: mrużać, mamrzeć’. SWil podaje znaczenie ‘mrużać pod nosem, szemrać, niewyraźnie mówić’ jako ob. *szemrać*, w słowniku nie ma żadnej ilustracji tekstowej. W SW znajduje się odesłanie do hasła *mamrotać*, tam z kolei podanych znaczeń jest więcej: p. *mamrotać*: 1. a) ‘mówić niewyraźnie, mrużać pod nosem, cicho, niezrozumiale, niewyraźnie coś mówić, bąkać’; b) ‘mrużać gniewliwie, szemrać, gderać, zrzedzić, burczeć’; c) ‘wiele mówić’; 2. ‘mówić bez sensu’. W SJPD również znajduje się odesłanie do jednego ze znaczeń czasownika *mamrotać* (zn. 2) ‘gderać, zrzedzić; burczeć gniewnie’, jeden przykład stanowi ilustrację: *Musiały zatem wstawać, markocząc pod nosem: „Czy cię piekielnik rozpierzył, psi ptaku, i z twoim przemierzłym głosem!” TREMB. Bajki 11.* W USJP hasła brak. W połowie XX wieku czasownik *markotać* został określony jako *dawny i rzadki*, poświadczony zaś tylko w jednym znaczeniu. Następnie wyszedł z użycia w polszczyźnie ogólnej; rejestrowany jest w *Słowniku polskich leksemów potocznych*, pod red. W. Lubasia.

MOLESTOWAĆ 2

W SL czasownik *molestować kogo* został wyodrębniony pod hasłem *molestia* (notowane jako *molestya*) ‘przykrość’, jako cz. ndk, obok dk *umolestować* w znaczeniu ‘przykrzyć mu się, naprzykrzać mu się, uciążać go’ z przykładami: *Żeby go żaden o żadną rzecz nie gabał, ani molestował. 1 Leop. 1 Mach. 10, 63. Dzieci nie ćwiczą, aby ich nie strudzili i molestowali. Petr. Pol. 2, 333.* W SWil podano znaczenie ‘naprzykrzać się komu; być natrętnym, usilnie prosić’ bez przykładów. W SW wyróżniono trzy znaczenia różnie kwalifikowane: 1. X ‘męczyć, fatygować, trudzić, nękać, obciążać, dręczyć, dokuczać, dawać ś. we znaki, przykrość wyrządzać’; 2. ‘naprzykrzać się komu prośbami, prosić do znudzenia, usilnie, błagać rzewnie’; 3. [M.] ‘narzekać, ubolewać’. Tylko drugie znaczenie ilustrowane jest przykładami: jeden to zdanie z Biblii Leopolicy za SL, pozostałe to: *Mole-*

stowana panna siadła do fortepianu i grać zaczęła. Orzesz. Każdy widzi, że nas molestują o rzecz próżną, nic do nas nie należącą. Kit. W SJPD podane są również trzy znaczenia: 1. ‘natrętnie o coś prosić, nudzić prośbami; naprzykrzać się o co’ bez żadnych kwalifikatorów, oraz z kwalifikatorami *przestarz. rzad.* 2a. ‘dawać się we znaki; nękać, dokuczać’ oraz 2b *nieprzechodnio* ‘biadać, narzekać, ubolewać’. Znaczenia te kontynuują zatem te notowane w SW. W USJP sytuacja przedstawia się zupełnie inaczej: *książk.* a) ‘natrętnie o coś prosić, nudzić ciągłymi prośbami; naprzykrzać się’; b) ‘nakłaniać kogoś do kontaktów seksualnych wykorzystując swoją przewagę, zwykle w stosunkach służbowych lub wobec dzieci’. Pierwsze znaczenie, które w SJPD nie było oznaczone kwalifikatorem, nadal jest więc obecne w polszczyźnie, jednak z ograniczeniem do stylu książkowego. Znaczenie związane z kontaktami seksualnymi można potraktować jako zawężenie znaczenia podstawowego, jednak prawdopodobnie jest to zapożyczenie semantyczne z języka angielskiego.

FLECIĆ 2

Czasownik *flecić* nie został odnotowany w SL oraz SWil. W SW znalazł się wraz ze znaczeniem ‘grać na flecie’ z przykładem: *Niech fleci pacholę. Uj.* W SJPD jest to znaczenie podstawowe opatrzone kwalifikatorami *przestarz. rzad.* Pod nim zostało jednak wyodrębnione jeszcze znaczenie *metaforyczne*: ‘grać, pisać, wypowiadać się rzewnie, sentymentalnie, smętnie’ wraz przykładem: *Sypały się romanse, triolety, gazele, piosenki i pieśni – gdy na koniec Izabela zawołała: – Same erotyczności, same skargi i treny miłosne flecisz nam tylko, panie Konradzie. Wilk. P. Poran. II, 72.* W USJP hasła brak. Jest to zatem przykład powstania znaczenia metaforycznego związanego ze sposobem wypowiedzania się, a wywodzącego się ze znaczenia konkretnego związanego z muzyką.

Kolejne przykłady obejmują jednostki leksykalne, które oprócz kwalifikatorów chronologicznych uzyskały w SJPD oznaczenie *przen.*, są to zatem znaczenia metaforyczne.

KOLOROWAĆ

W SL czasownik *kolorować* objaśniony jest wraz z formą *koloryzować* (cz. *ndk*) oraz *ukolorować* (*dk*) w znaczeniu ‘farbować, kolorem napuszczać, barwić’. Do wszystkich trzech czasowników przykłady są tylko dwa: *Ukoloruję sobie brwi. Teat. 16 b, 100. Części kolorujące lnu. N. Pam. 6, 317.* Przy czasowniku *kolorować* w SWil wyodrębniono dwa znaczenia: 1. ‘farbować, kolorem napuszczać, barwić’ oraz 2., przy którym znajduje się odesłanie do hasła *koloryzować*. Przy tym czasowniku z kolei również wyodrębniono dwa znaczenia 1. konkretne w odniesieniu do sztychu, rysunku: ‘naprowadzać kolorami’ oraz 2. metaforyczne (zresztą opatrzone kwalifikatorami) *fig. posp.* ‘wymawiać, usprawiedliwiać’. *Koloryzować niesprawiedliwość, kłamstwo.* SW oprócz znaczenia ‘malować, naprowadzać kolorami, barwić’, podaje także formę *kolorować się* określoną jako gwarowa w znaczeniu ‘błyszczeć’. W SJPD znaczenie podstawowe to – podobnie

jak we wcześniejszych słownikach – ‘nadawać kolor; barwić, malować, farbować’, pod nim zostało jednak wyodrębnione znacznie *przen. przestarz.* ‘upiększać, urozmaicać (por. *koloryzować*) z ilustracją w postaci cytatów: *O Francji, o rewolucji, o rzymskich wypadkach mówiliśmy – on naturalnym, ale kolorowanym słowem i niespodziewanymi obrotami mowy. NORWID Wspom. 77. Malował on [Pasek] przeszłość, kolorując zapewne gołe tylko szkice notatek swoich. MARC. Pisma II, 8. W USJP czasownik kolorować ma inne znaczenia: 1. ‘nadawać czemuś jakiś kolor; malować, farbować, barwić’ oraz specjalistyczne 2. muz. ‘w muzyce XVI–XVII w.: ozdabiać kompozycje muzyczne, zwłaszcza instrumentalne, przez wprowadzanie różnego rodzaju form ozdobnikowych, ornamentów, odmian wariacyjnych itp.’. W omawianym tu znaczeniu występuje jednak w USJP czasownik *koloryzować* 1. ‘presadzać w opowiadaniu, opisie, ubarwiać, upiększać relacje zmyślnymi szczegółami’.*

MALOWAĆ

SL odnotowuje kilka znaczeń czasownika *malować*: ‘farbami figury wyrażać’; ‘malować, pomalować stół, łaskę, farbować’ oraz *fig.* ‘zdobić, przyozdabiać, pstrzyć, barwić’. Najbliższe czynności mówienia, ponieważ związane z wyrażaniem uczuć, jest znaczenie wyprowadzone z przykładu: *recipr. Smutek się maluje na twarzy. Teatr 38, 212, ‘przebija się, odbija się, wyraża się’*. SWil podaje te same znaczenia, co SL, natomiast znaczenie związane z czynnością mówienia wyodrębnione zostało jako 4) = *fig.* ‘przedstawiać, opisywać, opowiadać’. *Kiedy nie znasz tego człowieka, posłuchaj jak go malują. Malowano nam charakter jego w najczarniejszych kolorach.*

Autorzy SW podali jeszcze więcej znaczeń oprócz tych, które pojawiły się w źródłach wcześniejszych (5. *X przen.* ‘pisać, okazywać na piśmie’, 6 [malować] a) ‘obmawiać, oczerniać’, b) ‘iść pomału, wlec ś.’, c) ‘kręcić, wykręcać ś., wyłgiwać ś.’). W SJPD znaczeń jest już mniej, oprócz znaczenia 1. ‘powlekać, pokrywać co farbą, lakierem itp.; nadawać czemu kolor; barwić’, znajduje się jeszcze 2. ‘tworzyć obraz, dzieło malarskie, pokrywać co malowidłami, wzorami’. Pod tym znaczeniem wyodrębniono dwa metaforyczne odcienie znaczeniowe, jeden z kwalifikatorem *przen.* a) ‘opowiadać o czym, opisywać co; przedstawiać, wyobrażać’ z licznymi poświadczeniami (np. *Wielu z przybywających spiskowców rosyjskich i polskich malowało wzruszające obrazy z dalekiej ojczyzny. WOJTK. Gen. 280.*) oraz b) *przen. przestarz.* ‘wyrażać, uzewnętrzniać’. Drugie znaczenie jest również poparte przykładami, z których najbardziej wyraziście to: *Wziął mię za rękę i mówił głosem, malującym głębokie rozrzewnienie: – Jak mi żal, jak mi żal, że tak krótko jesteśmy z sobą. GOSZ. Król 198.* W USJP znalazło się również jedno ze znaczeń odnoszących się do czynności mówienia: 4. *książk.* ‘opowiadać o czymś lub o kimś, opisywać, przedstawiać coś lub kogoś żywo, zajmująco, plastycznie, barwnie’.

MAZAĆ

Znaczenie czasownika *mazać* określone w SJPD jako nacechowane chronologicznie dawnością zostało wyodrębnione pod zn. 1. ‘powlekać, pociągać coś, smarować, namaszczać, brudzić, walać jakąś substancją mazistą’, tu dodatkowo wynotowano: *przen. przestarz.* ‘kalać, plugawić, szkalować, bezcześcić’. W zasadzie to znaczenie jest już obecne w SL, jednak widać wyraźnie, w jaki sposób wyodrębniło się ono ze znaczenia konkretnego ‘kalać, plugawić’, z przykładem m.in. *Zły to ptak, co swe gniazdo maże. Hipp. 55.* Metaforycznie czasownik ten został użyty w przykładzie: *Jeżeli mąż wolny z cudzą żoną sprawę miał, tedy cudze łóże nierządem cudzołożnym maże się. Kucz. Kat. 3, 146.* oraz w przykładzie: *Nic jadowitszego nie masz, co by nad nieuczciwe ludzkie bardziej lżyło, i sromociło i mazało. Veryf. pr. 2.* z wyjaśnieniem podanym po przykładzie ‘hańbiło’. Kolejny przykład wskazuje już na czynność mówienia: *I nam by też przystało nie mazać nikogo, Gdyż o ludzie bez winy dziś na świecie drogo. Papr., Koł. E.* objaśnione jako: ‘lżyć, *bezczcić’. W SWil większość znaczeń powtórzono za SL, nie zostało jednak odnotowane znaczenie związane z czynnością mówienia, a jedynie 3. *fig.* ‘hańbić, kalać, plamić’ z przykładem: *Mazać swój honor występkiem, zdradą.* W SW jako zn. 4. odnotowano *przen.* ‘hańbić, bezcześcić, znieważać, zniesławiać, profanować, kalać, plamić; czernić’. USJP przy haśle *maznąć* – *mazać* podane są cztery znaczenia: 1. ‘ubrudzić (brudzić) coś lub kogoś czymś, co się rozmazuje; poplamić (plamić), usmarować (smarować)’; 2. ‘pokryć (pokrywać), posmarować (smarować) coś czymś mazistym’; 3. ‘zetrzeć (ścierać) to, co zostało napisane lub narysowane; wytrzeć (wycierać), skreślić (skreślać, kreślić)’; 4. pot. «napisać (pisać) lub narysować (rysować) coś, zwykle szybko, niestarannie; nabażgrać (bazgrać), nagryzmolić (gryzmolić). Żadne z nich nie odnosi się już ani do czynności mówienia ‘bezczcić, zniesławiać’, ani nawet do innych kwestii związanych z oceną moralną.

W tej grupie czasowników, tj. opatrzonych kwalifikatorem *przen. przestarz.*, zwraca uwagę obecność czasowników w prymarnym znaczeniu związanych z kolorowaniem, malowaniem, mazaniem. Określają one wówczas taką czynność mówienia, która wiąże się z ubarwianiem w słowach rzeczywistości.

W SJPD zostały ponadto odnotowane wyrazy z kwalifikatorem *książkowe*. Są to trzy czasowniki: *konwersować, fajnować* i *mościć*.

KONWERSOWAĆ

W SL rzeczownik *konwersacja* oraz czasownik *konwersować z kim* wyodrębnione są bez wysunięcia pierwszego wiersza z gwiazdkami pod hasłem *konwers, konwirs*. Przy czasowniku znajduje się znaczenie ‘przestawać, obcować z kim’ wraz z informacją *med. niedok.* Przykłady to: *Wstawszy z martwych Pan konwersował z swemi wybranemi apostoły. Kochow. Roż. 53.* *Wiele mówiących wystrzeżal się, i z niemi mało konwersował. Skarg. Żyw. 2, 46,* nie potwierdzają one, że jest to czasownik specjalistyczny związany z medycyną. SWil nie podaje czasownika *konwersować*, a jedynie rzeczownik *konwersacja* ‘rozmowa’ z przykładami:

Konwersację z kim prowadzić. Ożywiać konwersację. Informacja w SW obejmuje oba znaczenia przywołane w SL: 1. ‘rozmawiać’ oraz 2. X z kim = ‘obcować, przestawać’ z jednym przykładem (za SL): *Wiele mówiących wystrzegaj ś. i z niemi mało konwersował. Skar.*

W SJPD oraz w USJP czasownik *konwersować* został zamieszczony w tym samym znaczeniu i z takim samym kwalifikatorem *książk.* (w SJPD *dziś książk.*) ‘prowadzić rozmowę towarzyską, rozmawiać z kimś’. Znaczenie związane z przebywaniem, obcowaniem z kimś odeszło już do przeszłości, pozostało natomiast to związane z prowadzeniem rozmowy. Wydaje się, że niektóre przykłady zamieszczone w SJPD nie do końca odpowiadają na pytanie, czy na pewno chodzi o znaczenie związane z rozmową: *Muszę nauczyć pana Starościca konwersować z damami! AUD. Zbieg. 61*; może tu mieć znaczenie nie ‘rozmawiać’, lecz ‘obcować’, czyli równie dobrze cytat może się odnosić do przebywania w towarzystwie dam. Ta zmiana znaczenia wydaje się bardzo naturalna. Obcowanie z kimś polega przede wszystkim na rozmowie, więc doszło tu do przeniesienia przez metonimię, czyli styczność.

FAJNOWAĆ 2

Jako *żartobliwe* zostało określone znaczenie czasownika *fajnować* odnotowane w SJPD. SL notuje ten czasownik jako *feynować, feinować (cz. ndk), cienkim czynić* z przykładami: *Feynowanie monety. Pam. 85, 1, 63. Dowcipnie feinowane bałamuctwa. Pilch. Sen. list. 4, 120*, po którym znajduje się jeszcze wyjaśnienie: ‘subtylizowane’. SWil nie notuje żadnego z wariantów czasownika. W SW znalazły się dwa znaczenia 1. X *fejnować hut.* ‘oczyszczać kruszce, np. srebro od ołowiu (za pomocą topienia), rafinować, fryszować’ oraz 2. *żart.* ‘kłamać’. SJPD odnotował te same znaczenia co SW, oba jako *przestarzałe*, a ‘kłamać, oszukiwać’ dodatkowo jako *żartobliwe*. Niestety nie zostały one poparte żadnymi przykładami. W USJP tego hasła brak.

MOŚCIEC II

Przestarzałe i zwykle *żartobliwe* jest według SJPD znaczenie czasownika *mościć II* ‘tytułować miłościwym panem, mości panem, mościem’. W SL oraz SWil notowane jest jedynie słowo *mościć I*, formy homonimicznej słowniki nie zawierają. W SW znajduje się czasownik *mościć II* z odesłaniem do *mościć* (a tam jeszcze forma *mościć kogo* ‘tytułować go miłościwym panem’) w znaczeniu ‘nawzajem ś. tytułować miłościwymi panami’ z przykładami: *U nas niema (sic!) zwyczaju tak ś. M. mościami. Sienk. Nie mościmy ś. mościami, skoro nas nikt nie słyszy. Sienk.* W SJPD pod przywołanym znaczeniem nie ma żadnego przykładu, jest jednak pod wyodrębnionym *mościć się* ‘tytułować się tak wzajemnie’: *Tylko mi pan daj spokój z pryncypalowaniem! U nas nie ma zwyczaju tak się mościć mościami albo pryncypalować. SIENK. Polan. II, 199.* W USJP hasła *mościć II*, ani też *mościć* ze zrozumiałych względów już nie ma.

Wnioski

Wybrane na podstawie SJPD czasowniki mówienia stanowiły dość dużą grupę czasowników wychodzących z użycia w dobie nowopolskiej: na 1 595 czasownikowych jednostek leksykalnych rozpoczynających się na litery od A do N jest ich 234, czyli stanowią około 15 % wszystkich wybranych jednostek. Przy 209 jednostkach z tej grupy w SJPD zamieszczono jedynie kwalifikator chronologiczny: *dawny, przestarzały, wychodzący z użycia*. Tylko w odniesieniu do 25 jednostek leksykalnych w tym słowniku znalazły się ponadto inne kwalifikatory. Dotyczyły one częstotliwości występowania (*rzad.*), znaczeń metaforycznych (*przen.*), różnych rejestrów stylistycznych (*książk.*, *żart.*) czy wreszcie przynależności do terytorialnych odmian polszczyzny (*gw.*, *reg.*, *dziś gw.*). To właśnie słownictwo jako szczególnie interesujące ze względu na zmieniający się zakres użycia zostało poddane analizie leksykograficznej pod względem zachodzących w nim zmian.

W artykule przedstawione zostały zmiany w znaczeniu wybranych czasowników mówienia zanikających w dobie nowopolskiej. Interesujące jest to, że znaczenie części jednostek leksykalnych nie zmieniło się w ciągu doby nowopolskiej (łącznie 8 jednostek leksykalnych, np. *apludować, halasić*), a także fakt, że niektóre jednostki nie zostały uwzględnione w żadnym ze źródeł leksykograficznych oprócz SJPD, który to słownik stanowił podstawę badawczą analizowanego materiału (*gadulić, instynktować, nawieszyc*).

Omawiany wycinek rzeczywistości językowej jest zbyt wąski, by próbować wskazać tendencje czy prawidłowości dotyczące zarysowujących się zmian znaczeniowych. Przeprowadzone zostaną dalsze badania nad materiałem. Przekształcenia przedstawione powyżej, a dotyczące konkretnych czasowników, reprezentowały zjawiska bardzo różnorodne, podobnie tempo zmian również nie było takie samo, więc trudno w tej chwili formułować wiążące wnioski końcowe. Zjawiska zachodzące w relacjach między znaczeniami oraz między różnymi bliskoznacznymi czasownikami są na tyle wielokierunkowe, że muszą zostać przeanalizowane bardziej szczegółowo. Dalsze badania nad pozostałymi czasownikami mówienia wychodzącymi z użycia w dobie nowopolskiej pozwolą zaobserwować wspólne cechy, prawidłowości w zakresie odchodzenia w niepamięć poszczególnych jednostek leksykalnych. Już tu jednak warto wskazać ciekawe zjawisko użycia metaforycznych takich czasowników, które pierwotnie odnoszą się już to do odgłosów zwierząt (*naklekać, mrukać*), już to do sztuki – głównie plastycznej (*malować, kolorować*), ale też muzyki (*flecić*), w przenośnym znaczeniu używane jako *verba dicendi*. Ich wychodzenie z użycia warunkowane jest różnymi przyczynami, m.in. zmianą formantu, np. *mrukać* wobec *mruczeć*. Obecność innych w SJPD, a nieobecność w słownikach najnowszych wynika też z założeń podejmowanych prac leksykograficznych. Przykładowo czasownik *malować*, choć w znaczeniu związanym z czynnością mówienia został opatrzony kwalifikatorem *przen. przestarz.*, wciąż może być używany, por. USJP: 4. *książk.* ‘opowiadać o czymś lub o kimś, opisywać, przedstawiać coś lub kogoś żywo, zajmująco, plastycznie, barwnie’.

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW

- SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1958–1969 (reprint).
- SL – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1807–1814 oraz wyszukiwarka Poliqarp, <http://korpusy.klf.uw.edu.pl/pl/slownik-lindeg0>.
- SW – J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900–1927 (słownik warszawski) oraz wyszukiwarka Poliqarp, <http://korpusy.klf.uw.edu.pl/pl/slownik-warszawski/>.
- SWil – *Słownik języka polskiego*, wyd. staraniem M. Orgelbranda, Wilno 1861 (słownik wileński); także: Słownik wileński: <http://eswil.ijp-pan.krakow.pl/index.php>.
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. 1–4, Warszawa 2003.

Bibliografia

- Chojak J., 2006, *Semantyka i składnia czasowników oznaczających reakcje słowne*, Warszawa.
- Duraj-Nowosielska I., 2007, *Czasowniki nazywające czynności mowy i ich nieagentywne odpowiedniki. Wstęp do analizy semantycznej z perspektywy opozycji agentywności i kauzatywności*, „Prace Filologiczne”, t. 52, s. 59–88.
- Kierkowicz M., 2011, „*Verba dicendi*” w „*Sprawie chędogiej*” i „*Rozmyślaniu przemyskim*”, „Kwartalnik Językoznawczy”, 1 (5), s. 13–22.
- Kleszczowa K., 1989, „*Verba dicendi*” w historii języka polskiego. *Zmiany znaczeń*, Katowice.
- Kleszczowa K., 1991, *Historyczna motywacja refleksywnych postaci czasowników*, „Prace Językoznawcze. Studia Polonistyczne”, 19, s. 91–99, <http://www.sbc.org.pl/Content/82432/13.pdf> [dostęp: 14.04.2015].
- Kozarzewska E., 1990, *Czasowniki mówienia we współczesnym języku polskim: studium semantyczno-składniowe*, Warszawa.
- Stępień M., 2009, *Mówienie i prawda. O czasownikowych wykładnikach wiedzy niezwykłej przez mówiącego*, Warszawa.